

1 Продовольство і ненависть

Гітлер зібрав усіх командувачів армій, груп армій і танкових груп 14 червня у Берліні, щоб пояснити свої резони для нападу на Росію... Детальний виклад мотивів, що спонукали його до превентивної війни проти росіян, не видавався переконливим... Причини були недостатніми для такого різкого курсу дій, як й ідеологічні обґрунтування та повідомлення, буцім росіяни готуються напасти на нас¹.

Це початок літа 1941 року. Гайнц Гудеріан, автор цих слів, брав участь у зборах, де Адольф Гітлер, диктатор нацистської Німеччини останніх восьми років, офіційно оголосив верхівці військового командування про свій намір почати напад. Напад, який усе ще формує той світ, у якому ми і досі живемо. Гудеріан, генерал і нащадок військових родом з Пруссії, самого серця німецького мілітаризму, відіграв провідну роль у подальшій драмі, яка зрештою знищить і його улюблену армію, і країну. У певному сенсі він також утілював типового німця, що битиметься на цій війні: досвідченого, добре підготовленого і звиклого перемогати, але наївного і до сліпоти зарозумілого. Він купався у славі своїх успіхів, перш ніж підпав під гнів свого господаря, і обрав «не бачити зла», наживаючись на варварстві, у його випадку через вкрадений заміський маєток і ласі щомісячні чеки з таємного фонду нацистської партії².

Коли війна закінчилася, Гудеріан узявся писати мемуари, де акуратно, а місцями й не дуже, порізав кути, щоб закріпити

наратив «чистого вермахту» і перекласти тягар військової невдачі винятково на плечі свого покійного і неоплаканого боса. Його коментарі про збори 14 червня — показовий приклад. Він наголошує, що під час зустрічі мав стійке переконання: «Німеччина Адольфа Гітлера ще менш здатна вести таку війну, ніж навіть Німеччина 1914 року», і все ж він, як і решта, не вимовив жодного слова протесту: натомість «скликане товариство мовчки вислухало промову Гітлера, а потім, оскільки про обговорення не йшлося, усі розійшлися у тиші та з важкими серцями». Пруський генерал не мав би дивуватися способу, у який оголосили настільки важливе рішення: так само вчиняли й минулої осені, коли Гітлер оголосив перед багатьма присутніми, що нацистська Німеччина незабаром нападе на Захід, незважаючи на те, що у Польщі ще точилися бої.

Що стосується рішення Гітлера знову повернути на Схід, то наприкінці 1939 року сам Гудеріан надіслав Гітлеру службову записку, яку його ад'ютант, майор Гергард Енгель, описав так: «[Гудеріан] у звіті дуже несхвально відгукувався про советське озброєння і моральний дух... Особливо про танки — старі та віджилі. Система зв'язку також дуже застаріла». Танковий генерал явно критично оцінював Червону армію як потенційного майбутнього супротивника.

Власне кажучи, важко повірити, що Гудеріан на тій зустрічі відчував щось, окрім захвату від можливості, яку Гітлер надавав його військовим амбіціям. Ці амбіції зрештою обійшлися надто дорого. Щодо Гудеріана, то він ще побачить, як його рідне місто Кульм у Західній Пруссії після майже двох століть німецького панування стане польським Хелмно, а те, що залишиться від його країни, розділять між Сходом і Заходом. Але 14 червня 1941 року він отримав наказ від свого фюрера і мав його виконати. За три дні він відзначить 53-річчя, а ще за п'ять — ступить на советську землю як загарбник.

Гудеріан не уточнив, чим саме, на його думку, керувався Гітлер, коли вирішив розпочати війну проти Советського

Союзу. Він пояснював це просто як ідеологічну догму націонал-соціалізму, тоді як насправді напрямком руху кампанії та спосіб її втілення визначила сама сутність резонів диктатора. Власне дві причини дали старт вторгненню: продовольство і ненависть. Продовольство, щоб підживити прагнення нацистів до глобального панування, а ненависть, щоб знищити ворогів, які, на їхню думку, стояли на їхньому шляху. Зародок всепоглинної ненависті до Советського Союзу коренився не в Гудеріані й не у німецьких народних масах, а у свідомості однієї людини — Адольфа Гітлера. Творець націонал-соціалізму ненавидів комунізм — «більшовизм», як він його постійно називав — і задумав знищити його значно раніше, ніж прийшов до влади. Знищення комунізму стало осердям нацистського світогляду та світовідчуття, їхнім Weltanschauung. Філософія нацизму стверджувала, що вся історія людства — це війна, де світ — це і приз, і поле бою. У цьому ультимативному змаганні єдиний спосіб вижити — перемога, і перемогти можна, лише знищивши ворогів. Для Гітлера вороги були просто перед очима — євреї та більшовизм. У його свідомості одне нерозривно пов'язане із другим, тому знищення більшовизму дорівнювало знищенню євреїв. Оскільки більшовизм зосереджений у Советському Союзі, і ця ж країна мала багатомільйонне єврейське населення, знищивши його, Гітлер досягнув би своїх ідеологічних цілей. Отже, «Барбаросса».

Ніхто точно не знає, чому Гітлер аж так ненавидів євреїв. Імовірно, більша частина цієї ненависті походить з часів ще до Першої світової, коли він був нереалізованим художником у Відні, але напевно цього стверджувати не можна. Те саме стосується і його ненависті до більшовизму, кредо якого багато в чому відповідає філософії націонал-соціалізму. Англійська романістка Ненсі Мітфорд, чия рідна сестра Юніті була переконаною нацисткою, вважала, що ці дві ідеології мають багато спільного: «Між комуністами та нацистами

ніколи не було суттєвих розбіжностей. Комуністи закатують вас до смерті, якщо ви не пролетар, а нацисти закатують вас, якщо ви не німець». Барбара Ранкл, молода американка, яка навчалася на класичному фортепіано в Мюнхені наприкінці 1930-х років, також відзначала спільні засади: «Повільно, але впевнено я перетворилася на запеклу супротивницю націонал-соціалізму, як не дивно, з тих самих причин, які налаштували мене проти комунізму. Вони дивовижно схожі, що робить майже нереальною дурістю те, що наступна війна точитиметься між Німеччиною та Росією, кожна з яких нібито захищатиме свою власну «релігію»³.

Ранкл, і майже і всі інші, вважала цілком очевидним, що ці дві держави якоїсь миті розпочнуть війну одна проти одної. Саме тому стало величезним здивуванням, коли 23 серпня 1939 року міністр закордонних справ нацистської Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписав у Москві нацистсько-советський пакт про ненапад. Пакт зобов'язував сторони співіснувати у мирі, передбачав широкомасштабне економічне співробітництво та містив секретні протоколи про поділ Польщі та решти Східної Європи на «сфери інтересів». Пакт приголомшив світ, але в Німеччині його зустріли майже загальним схваленням, включно з найближчим оточенням Гітлера. «Побачити імена Гітлера та Сталіна, пов'язані дружбою, стало найзахопливішим поворотом подій, який я лише міг собі уявити», — відреагував Альберт Шпеєр, улюблений архітектор Гітлера. Гречний Шпеєр був далеко не самотній у своїй похвалі. Молодий прусський аристократ Тассіло фон Богергардт зізнавався: «Наш пакт з Росією... став цілковитою несподіванкою і його уславили як найбільший триумф фюрера... Думка, що наш східний кордон убезпечено, стала великим полегшенням для всіх»⁴.

Мабуть, фон Богергардт не так потішився би, почувши точку зору свого фюрера, яку той виголосив для нечисленних друзів у гірській резиденції Берггоф: «...війні бути. Цей

пакт потрібен лише для того, щоб відтягти час. Ми маємо розгромити Советський Союз».

Гітлер використав цей час у своїх інтересах, знищивши Польщу, підкоривши більшу частину Скандинавії, а потім розгромивши Францію і викинувши Велику Британію з континенту. Саме в цю мить наприкінці літа 1940 року він таємно оголосив невеликій групі найвищих генералів про намір розірвати пакт і вторгнутися до Советського Союзу.

Приготування розпочалися у найсуворішій таємниці. Франц Гальдер, начальник штабу Верховного командування сухопутних військ (Oberkommando des Heeres, ОКН), почав негайно складати план і затребував у військового аташе Райху в Москві генерала кавалерії Ернста-Августа Кестрінга доповідь про Червону армію. Кестрінг і його заступник Ганс Кребс у відповіді заявляли, що, на їхню думку, сталінські чистки знекровили советські збройні сили, тож «офіцерський корпус наразі виявився поганої якості», і що «мине роки двадцять, перш ніж він відновиться».

Вальтера Варлімонта, заступника начальника оперативного відділу вермахту, таємно доставили на спеціальному поїзді оперативного штабу. Він згадував той час зі змішаним почуттям величезного особистого задоволення та подиву:

Після тріумфальної перемоги у французької кампанії ми мали гарний настрій, бо були певні, що наш шеф Альфред Йодль (начальник оперативного штабу Верховного командування вермахту) оголосить про підвищення для своїх штабних офіцерів. Але це припущення розвіялося, коли він прибув, наказав зачинити двері вагона-ресторану і поставити на них вартових... без будь-яких передмов він сказав нам, що Гітлер вирішив розпочати війну з Росією. Це шокувало нас усіх — нас там сиділо троє чи четверо — і ми одразу почали заперечувати... він сказав: «Ми повинні зрозуміти, що рано чи пізно доведеться воювати з Росією, щоб розгромити більшовизм, а тому чом би не вчинити це зараз, коли ми перебуваємо на вершині нашої військової потуги»⁵.

Начальника штабу 18-ї армії та відомого військового новатора генерал-лейтенанта Еріха Маркса призначили відповідальним за розбудову початкових задумів Гальдера. З допомогою Варлімонта та його команди лише за п'ять днів на початку серпня Маркс створив Оперативний шкід «Схід» (Operationsentwurf Ost): документ, який швидко став відомий як «План Маркса». Маркс суттєво розвинув початкові напрацювання Гальдера. Насамперед він зазначив, що попередня оцінка начальника штабу сил для подібного вторгнення у 100 дивізій замала і що на це потрібно не менш ніж 180 дивізій, які вермахту годі було й сподіватися задіяти на сході, поки Велика Британія все ще становила загрозу на Заході. Відповідь Гітлера була простою: армію треба збільшити — масово і швидко.

Маркс також визначив, яким чином можна досягти поразки Советського Союзу. По-перше, Schwerpunkt — основний акцент — слід зробити на території на північ від безкраїх Прип'ятських боліт, які фактично розділяють фронт на дві зони: північну та південну. Сили на північному напрямку мали скористатися густою і більш розгалуженою мережею доріг і залізничних шляхів, щоб приголомшити і розбити Червону армію, тоді як війська на півдні зв'язали б ворожі війська, що перебували по той бік кордону з Румунією. Головний наступ мав би тривати до захоплення Москви, яку весь німецький генералітет сприймав як ключ до перемоги. Після цього німці мали б залишити невеликі сили на півночі, щоб відрізати Ленінград і прикрити наступ на південь, аби захопити багатства України. Діставшись берегів Чорного моря, усі німецькі сили мали б знову повернути на схід і наступати широким фронтом приблизно на лінії Ростов-Горький-Архангельськ. На той момент здавалося вірогідним, що залишки Советського Союзу вже не зможуть чинити жодного реального спротиву, і кампанія фактично завершиться.

Цю частину плану Гітлер сприйняв вороже. Москву він вважав майже невагомою метою, тоді як захопити Ленінград, так звану колыску більшовизму, уважав критичним. Понад те — захоплення ресурсів України не могло чекати до останніх етапів операції. Коротше кажучи, він принципово не погодився на план Маркса.

Протягом наступних кількох місяців під керівництвом Гальдера і наполяганнями Гітлера план переробили так, що годі було впізнати початковий задум. Тепер ішлося не про єдиний удар на північ від Прип'яті, а про три окремі наступи, заледве спроможні на взаємну підтримку. Вони мали б відбуватися більш-менш одночасно: найпівнічніший націлили на Ленінград, а його сусіда, Марксове основне угруповання, зараз суттєво послаблене, хоч досі найпотужніше з усіх трьох, мало захопити Білорусь та Смоленськ, а тоді — просуватися в напрямку Москви, при тому не маючи ворожу столицю за визначену мету. Початковий оборонний щит на півдні тепер замінили на величезний масив сил, які мали захопити Україну та Донщину, щоб забезпечити Райх продовольством і сировиною, яких він так відчайдушно потребував.

З оперативної точки зору від плану Маркса залишилося тільки бажання знищити Червону армію на кордоні або біля нього, щоб не дати їй відійти в безмежні глибини совєтської території. Головна ідея полягала у тому, щоб вирішити долю кампанії у прикордонні, де вермахт мав розгромити Червону армію. Це неминуче призвело би до розвалу Совєтського Союзу, після чого німецький наступ перетворився би на triumфальну ходу.

Тож незадовго до Різдва 1940 року Адольф Гітлер, сидячи за своїм величезним столом у Райхсканцелярії, особисто підписав дев'ять пронумерованих копій одинадцятисторінкової «Директиви фюрера № 21 "План Барбаросса"» (Führerbefehl Nr. 21 Fall Barbarossa) у прикметній яскраво-червоній палітурці з навскісною жовтою лінією і тисненням: «Цілком таємно».

Назву «Барбаросса» обрав сам Гітлер. Захоплюючись германською історією і фольклором, хоча й не настільки сильно, як голова СС Гайнріх Гімmlер, нацистський диктатор звернувся до образу імператора Священної Римської імперії Фрідріха I «Барбаросси» («Рудобородого»), чиї подвиги закінчилися тим, що він втонув у річці Салеф (сучасна Туреччина) у XII столітті під час Третього хрестового походу. Після смерті він зробився для німців легендарною фігурою. За переказами, разом зі своїми лицарями він спить у печері під горами Кіфгойзер у Центральній Німеччині, але вони постануть, щоб відновити німецьку велич, коли країна найбільше цього потребуватиме. Гітлер завважив цю назву придатною для свого найамбітнішого задуму:

Німецький вермахт має бути готовий, ще навіть до завершення війни проти Великої Британії, розгромити Совєтський Союз у швидкій кампанії... Основну частину російської армії, розміщену на заході країни, знищать рішучими операціями глибоко проникаючих танкових ударів, унеможлививши відхід боєздатних частин углиб Росії. Потім ми блискавично переслідуватимемо ворога до рубежу, з якого російські повітряні сили вже не зможуть атакувати територію Німеччини. Кінцева мета операції — звести заслін на межі азійської частини Росії по лінії Волга—Архангельськ. У разі потреби вцілілі промислові райони Росії на Уралі згодом можуть добити люфтваффе.

Закінчивши роботу, Гітлер вийшов з кабінету, пройшовся ошатними мармуровими коридорами, спустився сходами, приймаючи салютування вбраних у чорне вартових дивізії СС «Ляйбштандарт», і сів у «мерседес», який коротким шляхом доставив його до Палацу спорту, одного з його улюблених місць для виступів. Там він, як завжди, мав виголосити промову перед відібраною аудиторією. Серед слухачів був присутній новоспечений офіцер люфтваффе Гайнц Кноке: «Тут три тисячі молодих завзятих курсантів, що майже